

शैक्षणिक मानसशास्त्र

४.१ मानसशास्त्राचा अर्थ

४.२ शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या व्याख्या

४.३ शैक्षणिक मानसशास्त्राची उद्दिष्टे

४.४ शैक्षणिक मानसशास्त्राचे स्वरूप

४.५ शैक्षणिक मानसशास्त्राची व्याप्ती

४.६ विकास प्रक्रिया

४.६.१ विकास प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये

४.६.२ वाढ आणि विकास यांतील फरक

४.६.३ विकासाच्या अवस्था

प्रास्ताविक

आदर्श, सुजाण नागरिक तयार करणे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे ध्येय आहे. चांगला नागरिक तयार करण्यासाठी त्याला अनुरूप अशी शिक्षणप्रक्रिया आवश्यक आहे. त्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या अभिरुचीनुसार, त्यांच्या आकलन क्षमतेनुसार आनंददायी असा अभ्यासक्रम तयार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी आवश्यक अशी अध्यापन पद्धती, अभ्यासपूरक कार्यक्रमांचे आयोजन इत्यादी बाबतची मांडणीही महत्त्वपूर्ण आहे म्हणजेच विद्यार्थ्यांना नेमके कसे शिक्षण द्यावे, अभ्यासक्रमाची रचना वयानुरूप, विषयानुरूप, घटकानुरूप कशी करावी याचे मार्गदर्शन शैक्षणिक मानसशास्त्रामध्ये मिळते म्हणून शैक्षणिक मानसशास्त्राचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

४.१ मानसशास्त्राचा अर्थ

मानसशास्त्राला इंग्रजीत Psychology म्हणतात. हा शब्द Psyche (आत्मा) + logos (शास्त्र) या दोन ग्रीक शब्दांपासून तयार झाला आहे म्हणजे आत्म्यासंबंधी जे शास्त्र ते मानसशास्त्र होय.

थोर ग्रीक तत्त्ववेत्ता अ‍ॅरिस्टॉटल (Aristotle) याने “De Anima” नावाचा ग्रंथ लिहिला. De Anima चा अर्थ about soul असा होतो. यावरून मानसशास्त्र म्हणजे ‘आत्म्याचे शास्त्र’ अशी या शास्त्राची पहिली व्याख्या करण्यात आली.

आत्मा म्हणजे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर समाधानकारक सापडेनासे झाले, तेव्हा मानसशास्त्राची व्याख्या बदलण्याचा विचार पुढे आला. मानसशास्त्र म्हणजे ‘मनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र’ अशी व्याख्या करण्यात आली.

पुढे १८७९ मध्ये विल्हेम वुंट (Wilhelm Wundt) यांनी संवेदना व भावना इत्यादी आंतरिक अनुभवांचा विचार प्रयोगशाळेमध्ये करून मानसशास्त्राची पुढील व्याख्या केली.

मानसशास्त्र म्हणजे बोधावस्थेचे शास्त्र होय. पुढे जे. बी. वॅटसन या वर्तनवादी मानसशास्त्रज्ञाने असे प्रतिपादन केले की, मानवी वर्तनाचा आपण वस्तुनिष्ठपणे अभ्यास करू शकतो आणि म्हणून वर्तन हाच मानसशास्त्राचा अभ्यास विषय होऊ शकतो असे मत मांडले. त्यांच्या मते, मानसशास्त्र म्हणजे मानवी वर्तनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र अशी व्याख्या आता मान्य झाली आहे.

वरील व्याख्यांनुसार मानसशास्त्राच्या अभ्यासात मानवेतर प्राण्यांचा अभ्यास अंतर्भूत होत नाही म्हणून मॅकडूगल (McDougal) यांनी ‘सजीव प्राण्यांच्या वर्तनाचा अभ्यास करणारे वास्तववादी शास्त्र म्हणजे मानसशास्त्र’ अशी व्यापक व्याख्या केली.

मानसशास्त्राच्या अनेक शाखा आहेत, त्या विविध शाखांपैकी शैक्षणिक मानसशास्त्र ही महत्त्वाची शाखा आहे.

४.२ शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या व्याख्या

‘अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी मानसशास्त्राचे उपयोजन म्हणजे शैक्षणिक मानसशास्त्र’

– बी.एफ. स्किनर

‘शैक्षणिक मानसशास्त्र म्हणजे व्यक्तीच्या जन्मापासून ते वृद्धावस्थेपर्यंत मिळणाऱ्या अध्ययन अनुभवांचे वर्णन व स्पष्टीकरण करणारे शास्त्र आहे.’

– क्रो. आणि क्रो.

‘शिक्षण क्षेत्रातील कोणत्याही प्रकारच्या समस्या सोडवण्यासाठी मानसशास्त्रीय तत्त्वांचा वापर करणारे शास्त्र म्हणजे शैक्षणिक मानसशास्त्र.’

– गुथ्री ड. आर आणि एफ.एफ.पॉवर्स

‘बालकांना शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या वर्तनाचा व त्यांना दिल्या जाणाऱ्या अनुभवांचा पद्धतशीरपणे अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे शैक्षणिक मानसशास्त्र.’

– मॅक्फरलंड

वरील सर्व व्याख्यांवरून आपणांस असे म्हणता येते की, शैक्षणिक मानसशास्त्र ही मानसशास्त्राची उपयोजित शाखा आहे. त्यामध्ये व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व, विकासाच्या अवस्था, अध्ययन-अध्यापन पद्धती, व्यक्तिविकासा-बाबतच्या अपेक्षा व त्यामध्ये येणाऱ्या समस्या इत्यादींचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास केला जातो.

४.३ शैक्षणिक मानसशास्त्राची उद्दिष्टे

- अध्ययन अध्यापन सुधारण्यासाठी, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडवून आणण्यासाठी, समायोजनासंबंधीच्या समस्या सोडवण्यासाठी मानसशास्त्रीय तत्त्वांचा व नियमांचा कसा उपयोग होतो हे समजून घेणे.
- वर्ग व्यवस्था, शिस्त, सामाजिक व नैतिक वर्तन या विषयीच्या समस्या सोडवताना मानसशास्त्रीय तत्त्वांचा उपयोग करणे.
- प्रेरणा व शिक्षा यांचा योग्य रीतीने वापर करणे.
- व्यक्तिभिन्नता लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा कुशलतेने विकास घडवून आणणे.
- शास्त्रशुद्ध पद्धतीने वापर करून विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक व व्यावसायिक मार्गदर्शन करणे.
- अध्ययन-अध्यापन, स्मरण-विस्मरण, अध्ययन-अध्यापनावर परिणाम करणारे घटक इत्यादींसंबंधी मानसशास्त्रीय ज्ञान मिळवणे.
- सामान्य व असामान्य विद्यार्थ्यांच्या समस्या समजून घेऊन त्या कुशलतेने सोडवणे.
- वर्तनविषयक समस्यांचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण करून समस्या सोडवण्यासाठी व्यक्ती आणि परिस्थितीतील वैशिष्ट्यांना अनुसरून योग्य अशा उपायांचा व मार्गांचा अवलंब करणे.
- मानसशास्त्रातील सामान्यीकरणे, नियम, तत्त्वे व उपपत्ती समजून घेणे.
- शिक्षकांनी स्वतःच्या व विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याची काळजी घेणे. आपल्या वर्तनाचा ठसा विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर उमटत असतो हे लक्षात घेऊन आत्मपरीक्षण करावे व स्वतःच्या वर्तनात योग्य त्या सुधारणा घडवून आणणे.

४.४ शैक्षणिक मानसशास्त्राचे स्वरूप

- शैक्षणिक मानसशास्त्र हे शिक्षण प्रक्रियेचा सर्वंकष अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. शैक्षणिक मानसशास्त्रात शिक्षकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणविषयक समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला जातो. शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या अभ्यासाने अभ्यासक्रमाचे आयोजन, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, अध्ययन-अध्यापन पद्धतींची योजना करताना विद्यार्थ्यांच्या आवडी-निवडी, क्षमता, गरजा, बौद्धिक कुवत इत्यादींचा साकल्याने विचार केला जातो.
- शैक्षणिक मानसशास्त्र हे एक विकासात्मक शास्त्र आहे. नवनवीन संशोधनांमुळे नवीन माहिती, सूत्रे, पद्धती इत्यादींची भर पडत असते. तर काही कल्पना बदलतात, नवीन कल्पनांचा समावेश होतो. त्यामुळे शैक्षणिक मानसशास्त्राचे स्वरूप गतिशील होते.
- शिक्षक प्रशिक्षणामुळे आंतरिक क्षमतांचा विकास करणे हे शिक्षण प्रक्रियेचे ध्येय साध्य करणे म्हणजेच मानसशास्त्राचे उपयोजन होय.
- शैक्षणिक मानसशास्त्र म्हणजे शैक्षणिक विकासाचा पद्धतशीर केलेला अभ्यास होय. माहितीचे संकलन करून त्याचे उपयोजन करणे, अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेला शास्त्रीय बैठक प्राप्त करून देणे, शैक्षणिक प्रक्रिया सुदृढ करणे इत्यादी मूलभूत गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करण्याचे कार्य शैक्षणिक मानसशास्त्रात केले जाते.

थोडक्यात, शैक्षणिक मानसशास्त्र हे मानवी वाढ आणि विकास, परिपक्वता आणि अध्ययन, मानसशास्त्रीय सूत्रे, तत्त्वे, अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत उपयोजन यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे.

४.५ शैक्षणिक मानसशास्त्राची व्याप्ती

१. अध्ययनार्थी – शैक्षणिक प्रक्रियेत वैयक्तिकरीत्या किंवा समूहात सक्रिय सहभागी असलेल्या विद्यार्थ्यांस अध्ययनार्थी असे म्हणतात. विद्यार्थी हा शैक्षणिक कार्याचा प्रमुख घटक आहे. विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण प्रगती व्हावी हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे ध्येय आहे, यासाठी विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक, नैतिक, सौंदर्यविषयक, सामाजिक विकास व्हावा म्हणून व प्रत्येक अवस्थेतील बदलाची नोंद

घेऊन योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी शैक्षणिक मानसशास्त्र मदत करते व विद्यार्थ्यांच्या विकासास कसा हातभार लावावा याचे मार्गदर्शन करते.

२. **अध्ययन प्रक्रिया** – विद्यार्थ्यांला समजून घेणे जितके महत्त्वाचे आहे, तितकेच त्याचे अध्ययन कसे होते? हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. अध्ययन प्रक्रिया म्हणजे अध्ययन-अध्यापनाच्या प्रगतिपथावर असलेला पुरावा सादर करण्याची प्रक्रिया होय. विद्यार्थी वर्गात शिकतो, म्हणजे नेमके काय करतो? त्याची अध्ययन प्रक्रिया कशी चालते? त्याच्या अध्ययनाच्या पद्धती कोणत्या? अध्ययनावर परिणाम करणारे घटक कोणते आहेत? अशा विविध गोष्टींचा विचार शैक्षणिक मानसशास्त्रात केला जातो.

३. **अध्यापन पद्धती** – अध्यापनाचा मूळ उद्देश विद्यार्थ्यांचे अध्ययन व्हावे हा आहे. त्यासाठी विद्यार्थ्यांना कोणत्या पद्धतीने शिकवणे अधिक उपयोगाचे होईल हे शिक्षकाला ठरवावे लागते. त्यादृष्टीने चांगले, प्रभावी व परिणामकारक अध्यापन म्हणजे काय? ते कसे केले पाहिजे? यासाठी कोणकोणत्या पद्धती व तंत्रांचा वापर करावा? विद्यार्थ्यांचे अवधान अध्यापनाकडे कसे आकर्षित करावे? इत्यादी गोष्टींबाबत शिक्षकाला मार्गदर्शन करण्याचे काम शैक्षणिक मानसशास्त्र करते. विद्यार्थ्यांची आवड, कुवत, पात्रता, कल इत्यादी पाहून अध्यापन करावे लागते. त्यासाठी विद्यार्थ्यांस अध्ययनास कशा पद्धतीने प्रेरित करावे, याचेही मार्गदर्शन शैक्षणिक मानसशास्त्रात केले जाते. विद्यार्थ्यांची मनःस्थिती, भावनिक संघर्ष, त्याचे मानसिक आरोग्य इत्यादींबद्दलची ओळख शैक्षणिक

मानसशास्त्रामुळेच शिक्षकाला होते, शिक्षक योग्य अध्यापन पद्धत व अध्ययनानुभवांची निवड करतो आणि त्यानुसार तो विद्यार्थ्यांना अध्यापन व मार्गदर्शन करू शकतो.

४. **मूल्यमापन** – विद्यार्थ्यांना अध्ययनानुभव दिल्यानंतर अपेक्षित वर्तनबदल झाला की नाही, त्याचा सर्वांगीण विकास झाला की नाही हे पाहण्यासाठी शिक्षकाला विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करावे लागते. त्यासाठी शिक्षकाला विविध तंत्रांचा व कसोट्यांचा वापर करावा लागतो. कसोट्या कशा तयार कराव्यात? त्या कसोट्यांमधून विद्यार्थ्यांच्या कोणत्या गुणांचे मापन होणार आहे, गुणदान कसे करावे, या सर्व प्रश्नांची उत्तरे शैक्षणिक मानसशास्त्र देते.

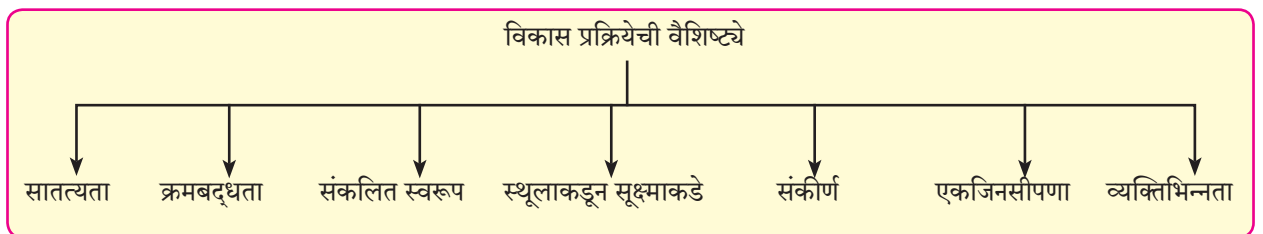
थोडक्यात, विद्यार्थ्यांचा विकास साधण्यासाठी, शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, अध्यापन पद्धती परिणामकारक करण्यासाठी, अध्यापनात योग्य साधनांचा वापर करण्यासाठी, विद्यार्थ्यांचे अवधान अध्यापनाकडे आकर्षित करण्यासाठी, त्यांना अध्ययनास प्रेरणा देण्यासाठी व त्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी शैक्षणिक मानसशास्त्र हा विषय शिक्षकाला मदत करत असतो. शिक्षण क्षेत्रात कोणत्याही स्तरावर कोणतेही शैक्षणिक कार्य करण्यासाठी शिक्षकाला शैक्षणिक मानसशास्त्र मार्गदर्शन करते.

व्यक्तीच्या जन्मापासून ते वृद्धावस्थेपर्यंत व्यक्तीमध्ये कोणकोणते बदल होतात? यावर चर्चा करा.

४.६ विकास प्रक्रिया

४.६.१ विकास प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये

४.१ : विकास प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये

माहीत आहे का तुम्हांला

वाढ आणि विकास हे दोन्ही शब्द बऱ्याच वेळा एकाच अर्थाने वापरले जातात. परंतु दोन्हीही शब्दांमध्ये भाषिक दृष्टीने फरक आहे. वाढ मर्यादित तर विकास ही व्यापक संकल्पना आहे. व्यक्तीच्या बाबतीत वाढ ही संकल्पना शारीरिक मापनाच्या दृष्टिकोनातून वापरली जाते. उदा., उंची, वजन, हाता-पायांची लांबी यांच्यातील संख्यात्मक बदलांच्या दृष्टिकोनातून हा शब्द वापरला जातो. वाढ ही विकास प्रक्रियेचा एक भाग आहे. मूळच्या स्थितीमध्ये विशिष्ट मानकानुसार निश्चित दिशेने, सुसंगतपणे व क्रमशः होणारा बदल म्हणजे विकास.

व्यक्तीचा विकास हा क्रमबद्ध असतो. व्यक्ती आणि परिसर यांमध्ये आंतरक्रिया होत असतात व त्यामुळे विकास

घडून येतो. विकास हा शब्द गुणधर्मात होणाऱ्या बदलांच्या जाणिवेची माहिती करून देतो. मात्र त्यास वाढीप्रमाणे भौतिक स्वरूपात मोजता येत नाही. विकासातील बदल हे गुणात्मक असतात. उदा., मेंदूची वाढ झाली की स्मरणशक्ती वाढते, निर्णयक्षमता सुधारते, हे विकासात्मक बदल आहेत. विकास हा जन्मापासून मृत्यूपर्यंत सुरू असतो. विकास व्यक्तीच्या वर्तनात व कृतिशीलतेत सुधारणा सुचवून गुणात्मक बदल घडवून आणतो. ज्यांचे प्रत्यक्ष मापन अवघड असते त्यांचे मूल्यमापन वर्तनाच्या परिस्थितीनुसार अचूक निरीक्षणातून करता येते.

अशा प्रकारे वाढ व विकास या दोन्ही संकल्पना व्यक्तीच्या वर्तनातील व व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीतील बदल सुचवतात.

४.६.२ वाढ आणि विकास यातील फरक

अ.क्र.	फरकाचे मुद्दे	वाढ	विकास
१	अर्थ	शरीर अवयवांच्या आकारात व रचनेत दिसून येणारी मापनयोग्य प्रगती म्हणजे वाढ होय. उदा., उंची, वजन, केस व हाडांची संख्या इ.	मूळ स्थितीमध्ये विशिष्ट मानकानुसार निश्चित दिशेने सुसंगतपणे व क्रमशः होणारे धनात्मक बदल म्हणजे विकास होय. उदा., सर्व अवयवांच्या कार्यातील सुसंगतपणा, भावनांवर नियंत्रण ठेवता येणे, अमूर्त विचार करता येणे.
२	स्वरूप	वाढ ही विशिष्ट वयापर्यंत सतत आणि निश्चितपणे सुरू असते, पण ती एकदम लक्षात येते.	बौद्धिक, सामाजिक, कारक, भावनिक विकास सतत सुरू असतो. मुलांचे वर्तन व सवयींमधून तो दिसतो.
३	व्याप्ती	शरीरातील पेशींची संख्या, आकारात वाढ होते. उदा., हात, पाय, मेंदू, स्नायू इत्यादींची वाढ.	सर्व प्रकारच्या वर्तनात दिसून येणाऱ्या सूक्ष्म आंतरिक बदलांचा विकासात समावेश होतो. म्हणून विकास ही व्यापक संकल्पना आहे.
४	कालमर्यादा	वाढ ही मर्यादित काळापर्यंत होते. उदा., विशिष्ट वयापर्यंतच उंची वाढते.	विकास सतत होत असतो. विकासाला कालावधीची, वयाची मर्यादा नसते. समृद्ध अनुभवांमुळे विकास जन्मभर होत राहतो.
५	मापन	वाढ ही संख्यात्मक संकल्पना आहे. कारण ती मापनक्षम असते. उदा., उंची, वजन यांमध्ये झालेली वाढ ही संख्येमध्ये लिहिता येते.	विकास हा गुणात्मक असतो. विकासांमुळे मुलांच्या वर्तनात होणारे बदल जाणवतात. पण किती बदल झाला हे निश्चित सांगू शकत नाही. परंतु विविध चाचण्यांद्वारे झालेल्या बदलाचा अंदाज व्यक्त करता येतो.
६	परिणाम करणारे घटक	वाढीवर अनुवंश व परिस्थिती यांचा परिणाम होतो. तसेच आहार, व्यायाम, आरोग्य इत्यादींचा परिणाम होतो.	विकासावरही अनुवंश व परिस्थिती या दोन्ही घटकांचा परिणाम होतो. तसेच योग्य शैक्षणिक वातावरण, प्रेरणा, प्रयत्न व जिद्द इत्यादींचा परिणाम होतो.

४.२ : वाढ व विकास यांतील फरक

डोके चालवा

- (१) खालील उदाहरणांचे वाढ व विकासाच्या वैशिष्ट्यांच्या अनुषंगाने वर्गीकरण करा.
  - रमेश इ. १० वी मध्ये असताना त्याचे वजन ३५ किलो होते तो इ. १२ वी मध्ये गेल्यावर त्याचे वजन ४२ किलो झाले.
  - गीतांजली दोन वर्षांची असताना इतरांच्या मदतीने सायकलवर बसत होती व सहा वर्षांची झाल्यावर स्वतः सायकल चालवू लागली.
  - दिपक बालपणी अनोळखी व्यक्तीला बघून घाबरत होता, पुढे शाळेत गेल्यावर धीट होऊन स्टेजवरून बोलू लागला.
  - सारिका सहा वर्षांची असताना तिची उंची २ फूट होती. सोळा वर्षांची झाल्यावर तिची उंची ५.५ फूट इतकी झाली.
- (२) बालकाच्या जन्माच्या वेळी ४० ते ४६ सेमी असणारी उंची बालकाच्या कुमारावस्थेमध्ये १५० सेमीच्या पुढे जाते, यातून आपल्याला कोणते निष्कर्ष काढता येतील ?
- (३) तुम्हांस माहीत असलेल्या विकासाच्या अवस्था सांगा.

४.६.३ विकासाच्या अवस्था

बालकाच्या विकासाचा विचार करण्यासाठी विकासाचे विविध टप्पे सांगितलेले आहेत. त्यांनाच विकासाच्या अवस्था असे म्हणतात. सर्व व्यक्ती या अवस्थांना नेमक्या एकाच वयात पोहचतात व एकाच ठरावीक वयात बाहेर पडतात असे नाही, म्हणजेच प्रत्येकाचा त्या अवस्थांमध्ये जाण्याचा वेग भिन्न असतो, म्हणूनच या अवस्था केवळ स्थूलमानानेच घ्यायच्या आहेत. बालकाच्या विकास अवस्थांचा अभ्यास पद्धतशीरपणे करणे सोईचे व्हावे म्हणून विकासाचे टप्पे पुढील वयोगटांत विभागलेले आहेत.

(अ) जन्मपूर्व अवस्था / प्रसूतीपूर्व काळ

(गर्भधारणा ते जन्म)

गर्भधारणेपासून जन्म होईपर्यंतचा नऊ महिन्यांचा काळ म्हणजे जन्मपूर्व अवस्था होय. या काळातील विकास मुख्यतः शारीरिक स्वरूपाचाच असतो. शरीराची अत्यंत झपाट्याने वाढ होते. साधारणपणे सातव्या महिन्यांपर्यंत विकासाचे कार्य बऱ्याच प्रमाणात झालेले असते आणि त्यामुळेच या काळात जर मूल जन्माला आले तर ते जगण्याचीही बरीच शक्यता असते. गर्भावस्थेचा पूर्ण काळ नऊ महिन्यांचा असतो. मानवी मूल या दृष्टीने ह्या काळात मुलांचा खूपच विकास झालेला असतो.

जन्मपूर्व अवस्था (२५० - ३०० दिवस)	जन्मोत्तर
	

४.३ : बाल्यावस्था

अवस्था	कालावधी	अवस्था	कालावधी
जननावस्था	० ते २ आठवडे	अर्भकावस्था आणि पूर्व बाल्यावस्था	जन्मापासून ६ वर्षे
अर्भकावस्था/गर्भावस्था	२ ते १० आठवडे	उत्तर बाल्यावस्था/किशोरावस्था	६ ते १२ वर्षे
भ्रूणावस्था	१० आठवडे ते जन्मापर्यंत	कौमार्यावस्था	१२ ते २१ वर्षे
		तारुण्यावस्था	२१ ते ४० वर्षे
		प्रौढावस्था	४० ते ६० वर्षे
		वृद्धावस्था	६० वर्षांपासून मृत्यूपर्यंत

४.४ : विकासाच्या अवस्था

(ब) जन्मोत्तर अवस्था

१. अर्भकावस्था आणि पूर्व बाल्यावस्था (० ते ६ वर्षे)

जन्मोत्तर अवस्थेतील ही पहिली अवस्था होय. ही जलदगतीने विकसित होणारी अवस्था मानली जाते. मूल या अवस्थेत हात आणि डोळे यांच्या मदतीने व्यक्त होऊ लागते. शारीरिक कौशल्ये संपादन करण्याचा वेग

सुरुवातीला अफाट असतो. पुढे तो कमी होतो. या अवस्थेतील मूल मोठ्या माणसांवर अवलंबून असते. क्रियाप्रियता हे या वयातील बालकांचे खास वैशिष्ट्ये सांगता येईल. बालक अनुकरणप्रिय असते. या वयातील मुलांमध्ये खूप जिज्ञासा असते. बालकांचे मन चंचल असते.

शारीरिक	कारक	मानसिक	सामाजिक	भावनिक
<ul style="list-style-type: none"> अतिशय तीव्र गतीने जन्मावेळी वजन २.७५ ते ३.७५ किलो तर उंची ४० ते ४६ से.मी. एक वर्षापर्यंत वजन दुपटीने तर उंची १५ से.मी. वाढते. 	<ul style="list-style-type: none"> विविध हालचाली व कौशल्ये ही विकासावर अवलंबून असतात. उदा., बसणे, रांगणे, धावणे, वस्तू हातात धरणे इ. कारक कौशल्ये. कौशल्ये ही शरीरातील अस्थी व स्नायूंच्या पक्वतेवर अवलंबून असतात. वयाच्या ५ व्या वर्षापर्यंत विविध क्रिया सफाईदारपणे करता येणे. उदा. पेन्सिल, कात्री पकडणे, शिडीवर चढणे इ. स्नायूंचे ताबा प्राप्त होतो. उदा. चेंडू फेकणे व पकडणे. 	<ul style="list-style-type: none"> वयाच्या ६ व्या महिन्यापर्यंत आईचा आवाज व स्पर्श कळतो. सभोवतालची माणसे व प्राणी इ. बदल कुतूहल वाटते. तिसऱ्या वर्षापासून कल्पना शक्तीचा विकास होतो. स्मरणशक्ती अतिशय तीव्र असते. विविध शब्दांचा वापर करतो. 	<ul style="list-style-type: none"> पहिल्या वर्षी कुटुंबापुरताच मर्यादित विकास होतो. हळूहळू विविध कृतींतून सामाजिक विकासास सुरुवात होते. दुसऱ्या वर्षापर्यंत मूल आत्मकेंद्री होते. उदा. स्वतःच स्वतःची खेळणी खेळणे. चौथ्या/पाचव्या वर्षी मुले एकत्र खेळतात. मुलांमध्ये परस्पर सहकार्याची भावना निर्माण होते. 	<ul style="list-style-type: none"> अनुभव विश्व मर्यादित असते. एका वर्षाच्या मुलाचा विकास शारीरिक गरजांशी निगडित असतो. विविध भावना चेहऱ्यावरून स्पष्ट दिसतात. उदा., राग, हर्ष, प्रेम इ. भावनिक विकासात सहा महिन्यांचे मूल व पाच वर्षांचे मूल यांमध्ये बरीच तफावत असते. मूल पाचव्या वर्षी कृतींतून भावनाविष्कार करते. उदा. उड्या मारणे, नाचणे इ.

४.५ : पूर्व बाल्यावस्थेची वैशिष्ट्ये

पूर्व बाल्यावस्थेचे शैक्षणिक महत्त्व

- शिशु शाळा आणि बालक मंदिरातून दिले जाणारे शिक्षण अनौपचारिक स्वरूपाचे असावे.
- शैक्षणिक कार्यक्रमाची कालमर्यादा कमी असावी. कारण या वयातील बालकांची अवधानकक्षा कमी असते. शाळेतील तासिकाही कमी कालावधीच्या असाव्यात.
- कृतींवर भर द्यावा. बालकांकडून अनेक कृती करून घ्याव्यात. उदा. कागद कापणे, खेळणे, गाणी म्हणणे, चित्रे काढणे व रंगवणे इत्यादी कृतींवर भर द्यावा.
- समूह गीते, बडबड गीते, कृतियुक्त गीते म्हणण्याची भरपूर संधी उपलब्ध करून द्यावी.

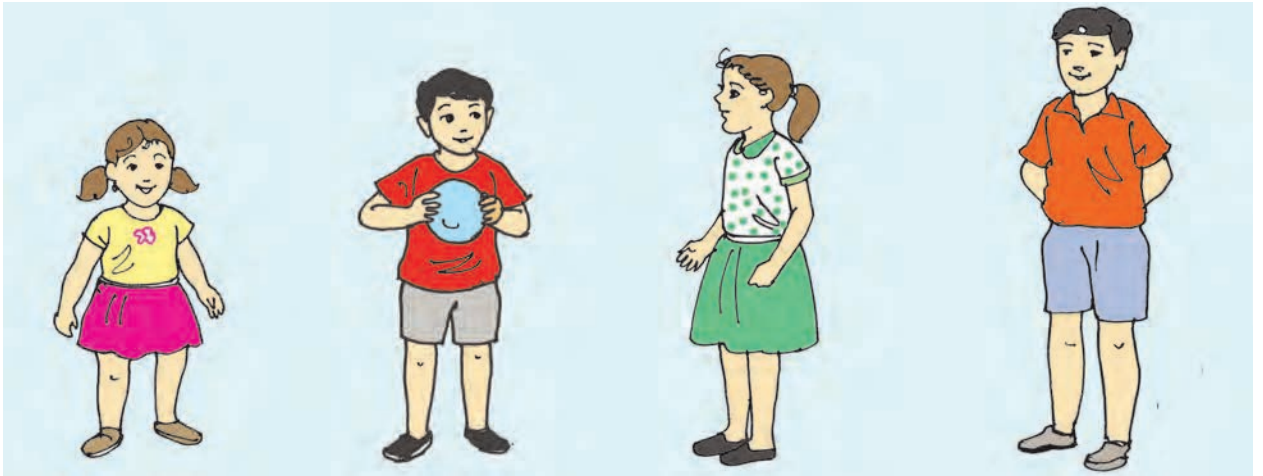
- बालकांना चांगल्या सवयी लावाव्यात. स्वच्छता ठेवण्यास शिकवावे. गोष्टी सांगाव्यात.
- मुलांना एकमेकांना सहकार्य करण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी.

२. किशोरावस्था – ६ ते १२ वर्षे

शालेय प्रवेश ही या अवस्थेतील सर्वात महत्त्वाची घटना मानली जाते. या वयातील मुले शाळेत जातात. सवंगड्यांमध्ये रममाण होतात. या अवस्थेतील बालकांना बरे-वाईटाची जाणीव व्हायला लागते. या अवस्थेतील मुलांचा आत्मविश्वास वाढतो.

शारीरिक	कारक	मानसिक	सामाजिक	भावनात्मक
<ul style="list-style-type: none"> विकास मंद गतीने होतो. मुलींचा शारीरिक विकास १ ते १० तर मुलांचा १० ते ११ या वयोगटात मंद गतीने होतो. या वयातील मुले आपल्या शारीरिक ठेवणी बद्दल विशेष जागरूक नसतात. शरीरातील रक्ताभिसरण, श्वसन, पचनसंस्था कार्यक्षम होतात, सोबत वाढ चालूच असते. डोळ्यांचा पूर्ण विकास झालेला असतो. 	<ul style="list-style-type: none"> विविध प्रकारच्या कृती करतात. उदा. चाकू, कात्री यांचा वापर करून वस्तू कापणे, पेन्सिलने लिहिणे, पुस्तक धरणे इ. स्नायू विकसित झाल्यामुळे हाता पायाशी संबंधित कारक कौशल्ये मुले कुशलतेने करतात. उदा. नृत्य करणे, वाद्ये वादन, भरतकाम इ. विविध कृती स्वतंत्रपणे करता येऊ लागल्याने मुलांचा आत्मविश्वास वाढतो. मेंदू बाह्यरचनेच्या दृष्टीने पूर्ण विकसित होतो. उच्च मानसिक क्रियांचा विकास अपूर्ण होतो. उदा., तर्क, कल्पना. मूल कारक शक्तीच्या उपयोगामुळे मानसिक व शारीरिकदृष्ट्या निरोगी बनते. 	<ul style="list-style-type: none"> बालकांचे अनुभव क्षेत्र विस्तारते. नवीन गोष्टी जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतात. वस्तू व घटनांबद्दल सतत नवीन प्रश्न विचारतात. अवधानाची कक्षा वाढलेली असते. स्वतः उत्स्फूर्ततेने कोणतीही कृती करतात. शब्दसंपत्ती वाढलेली असते, त्यामुळे शब्दांचा वापर कुशलतेने करतात. शिक्षकांबद्दल मनात अतिशय आदरभाव असतो. 	<ul style="list-style-type: none"> सामाजिक जीवनाचा आनंद घेतात. या वयातील मुले आपल्या समवयस्क मुलांबरोबर खेळतात. संघातील सर्व नियम व अटींचे पालन करतात तसेच संघाशी एकनिष्ठ राहतात. आत्मगौरव, संघप्रियता आणि संघनिष्ठा या प्रवृत्ती प्रकर्षाने आढळतात. संघातील इतर सभासदांच्या कौतुकास पात्र ठरणे हीच त्यांच्या चांगल्या व योग्य वर्तनाची कसोटी असते. गटात सांकेतिक भाषा व चिन्हे यांचा वापर करतात. सामाजिक वर्तन-कौशल्यांचे संवर्धन होण्यास मदत होते. उदा. नेतृत्व, स्पर्धा, सहकार्य, इ. 	<ul style="list-style-type: none"> काल्पनिक गोष्टींची भीती वाटते उदा. अंधार, भूत इ. विविध भावनांचा विकास पुरेसा झालेला असतो. उदा., प्रेम, राग, भय, चिंता इ. भावनांची अभिव्यक्ती प्रखर आणि सक्रिय पद्धतीने करतो. या वयातील मुले खूप भावुक व संवेदनशील होतात. या मुलांमध्ये आत्मसन्मान व स्वाभिमान यात वाढ होत जाते. समूहामध्ये राहणे व प्रेम हे स्थायीभाव अधिक विकसित होतात. त्यामुळे मूल अधिक भावुक बनते. खेळ, लेखन, भांडण यामार्फत भावनांचे प्रकटीकरण करतो.

४.६ : किशोरावस्थेची वैशिष्ट्ये

४.७ : किशोरावस्था

किशोरावस्थेचे शैक्षणिक महत्त्व

- या अवस्थेत संघप्रवृत्तीचा विकास होतो. विविध उपक्रम, प्रकल्प, कला व स्पर्धांसाठी या प्रवृत्तीचा उपयोग करून घेता येईल. विद्यार्थ्यांवर जबाबदारी टाकून उत्कृष्ट कार्याची संधी किशोरांना देता येईल.
- अध्ययन-अध्यापनात कृतीसाठी वाव द्यावा. वाचणे, बोलणे, लिहिणे, प्रयोग करणे, मोजणे, नकाशा भरणे इत्यादी कृती किशोरांकडून करून घ्याव्यात.
- किशोरावस्थेतील विद्यार्थ्यांना शिक्षकांबद्दल आदर असतो. ते शिक्षकांचे अनुकरण करतात, म्हणून शिक्षकाने आपल्या वर्तनाबद्दल जागृत रहावे.
- या अवस्थेत विद्यार्थी औपचारिक शिक्षण घेत असतात. तेव्हा भाषिक कौशल्यांकडे लक्ष द्यावे.
- विद्यार्थ्यांना अवांतर ज्ञानाची पुस्तके उपलब्ध करून देणे गरजेचे असते.

चर्चा करा

तुम्ही सध्या कौमार्यवस्थेत आहात. किशोरावस्थेपेक्षा आता तुमच्यामध्ये कोणकोणते बदल झालेले तुम्हांला जाणवतात ते लिहा. वर्गमित्रांच्या उत्तरांशी पडताळून पहा.

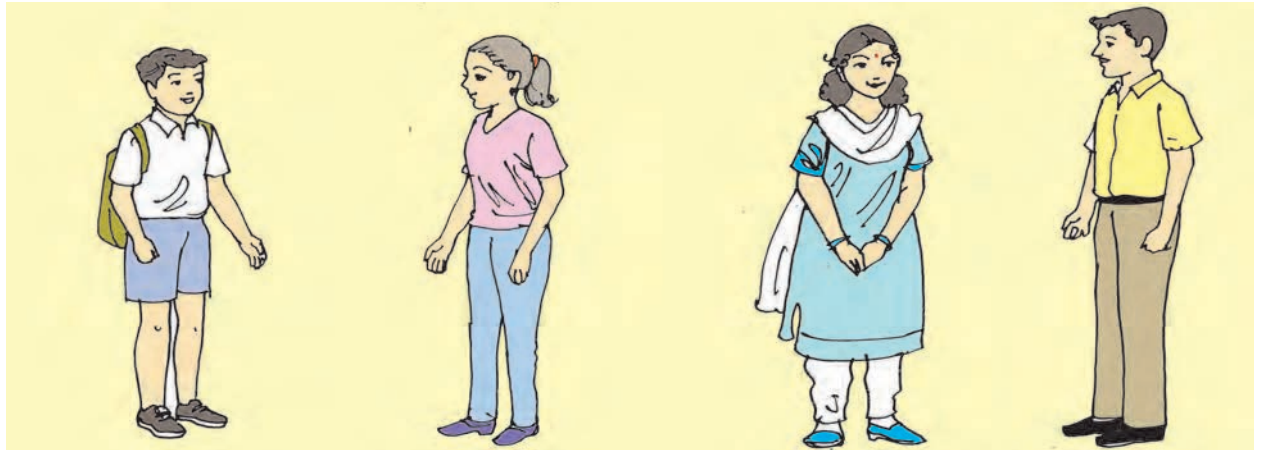
३. कौमार्यवस्था - (१२ ते २१ वर्षे)

यातील १२ ते १४/१६ वर्षे वयोगटाच्या अवस्थेला पौगंडावस्था असे म्हणतात. मानवी जीवनातील हा सर्वात महत्त्वाचा कालखंड मानला जातो. मानसशास्त्रात या अवस्थेला संक्रमणाचा कालखंड असे म्हणतात. या अवस्थेत नवी प्रवृत्ती व नवा दृष्टिकोन निर्माण होतो. कुमारावस्थेला इंग्रजीत Adolescence हा शब्द वापरला जातो. या शब्दाचा अर्थ वाढणे किंवा वयात येणे असा होतो. या वयात अनेक शारीरिक बदल होतात. आचार

विचार व भावना यांत खळबळजनक परिवर्तन घडून येते. वर्तन अस्थिर बनते. हा काळ मानसिक वादळांचा आणि भावनिक ताण-तणावांचा काळ मानला जातो. वास्तव आणि आदर्श यांची ओढाताण याच काळात सुरू होते.

कौमार्यवस्थेचे शैक्षणिक महत्त्व

- या वयातील मुला-मुलींवर काही जबाबदाऱ्या सोपवणे आवश्यक आहे. मात्र शिक्षकांनी व पालकांनी त्यांना मार्गदर्शन करावे.
- या वयातील मुले संस्कारक्षम असतात, तसेच या वयातील मुला-मुलींच्या मतांची दखल घेतली पाहिजे. त्यांना वारंवार उपदेश न देता थोडे स्वातंत्र्य द्यावे.
- या वयोगटातील मुला-मुलींच्या समस्या शिक्षकांनी आणि पालकांनी जाणून व समजून घ्याव्यात. त्यांच्याशी मनमोकळी चर्चा करावी व समस्या सोडवावी.
- या वयोगटातील मुलांना सहज शिक्षण देणे गरजेचे आहे. मुलांच्या समस्या सोडवण्यासाठी शाळेतील वातावरण पोषक हवे.
- या वयातील मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अनादर न करता, त्यांना कमी न लेखता त्यांच्या कौशल्य विकसनासाठी योग्य ते वातावरण घरी व शाळेत निर्माण करता आले पाहिजे.
- ही अवस्था अत्यंत नाजूक व संवेदनक्षम असते. अति लाड, जरूरीपेक्षा जास्त संरक्षण, स्वैराचार, पैशाचा हव्यास, व्यसनाधीनता इत्यादी गोष्टींपासून शिक्षक व पालक यांनी विद्यार्थ्यांना योग्य जीवनमार्ग दाखवावा, ज्यामुळे या वयोगटातील मुले-मुली समाजाचे सुजाण नागरिक बनतील.

४.८ : कौमार्यवस्था

शारीरिक	कारक	मानसिक	सामाजिक	भावनिक
<ul style="list-style-type: none"> या अवस्थेत उंची व वजन यांत झपाट्याने वाढ होते. मुला-मुलींच्या उंचीत जवळपास १० से.मी. ते १२.५ से.मी. तर वजनात ६ ते ७ कि.ग्रॅम. ने वाढ होते. मुलां-मुलींच्या चेहऱ्यावर पुटकुळ्या दिसू लागतात. आवाजात बदल होतो, तो घोगरा वाटतो. शरीराच्या विशिष्ट अवयवांवर केस येऊ लागतात. मुलांच्या ओठां-च्यावर मिसरूड फुटू लागते. मुलींची शरीररचना व बांधा यांत बदल दिसून येतो, मुलांपेक्षा मुली दोन वर्षे अगोदर शारीरिक पक्कावस्थेत पोहचतात. कुमारावस्थेतील मुला- मुलींचे लैंगिक अवयव पूर्ण विकसित होतात. मुलींमध्ये मासिक पाळीची सुरुवात होते. 	<ul style="list-style-type: none"> या अवस्थेतील कारक शक्तीच्या विकासातून बालकाचे 'स्व' स्पष्ट होते. विविध कृती स्वतंत्रपणे करता येऊ लागल्याने मुलाचा आत्मविश्वास वाढतो. धावणे, उड्या मारणे, फार कौशल्ये न लागणारी कामे हाताने करणे त्याला जमू लागते. स्वतःची बहुतेक सर्व कामे ते करू शकतात. या वयात विविध प्रकारच्या कृती कौशल्याचा अनुभव प्राप्त करणे आवश्यक आहे. 	<ul style="list-style-type: none"> मूल सार्थक व निरर्थक गोष्टींचे स्मरण करू शकते. मूल अर्थ न कळताही पाठांतर करू शकते. बालकाला भूतकाळात घडलेल्या घटना काळानुसार मांडता येतात. या वयात तर्कशक्तीचा विकास होतो. या वयातील मुलांचा स्वप्नाळूपणा कमी होऊन ते व्यवहारी बनतात. बालकांमध्ये विविध संकल्पना विकसित होतात. 	<ul style="list-style-type: none"> समन्वयक गटांत जास्त रममाण होऊ लागतात. सामाजिक संपर्काचे व मैत्रीचे क्षेत्र विस्तारते. गटामध्ये मुलांशी चढाओढ, आवड-निवड, प्रशंसा अशा विविध मानसिक प्रक्रिया अनुभवतात. लोकांनी आपल्याला चांगले म्हणावे अशी त्याची खटपट सुरू होते. या वयातील मुलांना नियमबद्ध मैदानी खेळ खेळायला आवडते. सामाजिक जीवनाचा आनंद घेतात. 	<ul style="list-style-type: none"> भावनिक पातळीच्या दृष्टीने मुलांमध्ये व्यक्ती भिन्नता असते. मुले व मुली लवकर भावनिक होतात. स्वतःला धक्का पोहचल्यावर राग अनावर होतो. भावनिकदृष्ट्या परिपक्वता अद्याप परिपूर्ण नसते. भिन्न लिंगी व्यक्तीचे आकर्षण वाटते. दिवास्वप्नात रममाण होतात. मनातील विचार कविता, शायरी व चारोळ्या इत्यादींमधून व्यक्त करतात.

४.९ कौमार्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

प्र.१ दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

- (१) वाढ ही संकल्पना ..... मापनाच्या दृष्टिकोनातून वापरली जाते.
 (अ) मानसिक (ब) शारीरिक (क) भावनिक (ड) सामाजिक
- (२) ..... या अवस्थेला वादळी अशांततेचा काळ म्हणतात.
 (अ) कौमार्यावस्था (ब) पूर्व बाल्यावस्था (क) तारुण्यावस्था (ड) किशोरावस्था
- (३) ..... या अवस्थेत मुले-मुली सांकेतिक भाषेचा वापर करतात.
 (अ) तारुण्यावस्था (ब) पूर्व बाल्यावस्था (क) किशोरावस्था (ड) कौमार्यावस्था

प्र.२. खाली दिलेल्या पर्यायांपैकी अचूक पर्यायासमोर ☒ अशी खूण करा.

- (१) शैक्षणिक मानसशास्त्रात कशाचा अभ्यास केला जातो?
 (अ) व्यक्तींचा ☐ (ब) समाजाचा ☐
 (क) शैक्षणिक समस्यांचा ☐ (ड) प्राण्यांचा ☐
- (२) शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या अभ्यासाचे उद्दिष्ट कोणते?
 (अ) परिस्थितीचा विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे ☐
 (ब) विद्यार्थ्यांची सामाजिक परिस्थिती अभ्यासणे ☐
 (क) विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती अभ्यासणे ☐
 (ड) समाजाच्या सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास करणे. ☐
- (३) शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या अभ्यासाचे उपयोजन काय?
 (अ) शिक्षकांच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी ☐
 (ब) व्यक्तिभेद समजण्यासाठी ☐
 (क) शाळेच्या भौतिक दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी ☐
 (ड) पालकांचा सामाजिक दर्जा अभ्यासण्यासाठी ☐

प्र.३ थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) विकास प्रक्रियेची कोणतीही तीन वैशिष्ट्ये लिहा.
 (२) पूर्व बाल्यावस्थेची शारीरिक वैशिष्ट्ये लिहा.
 (३) कौमार्यावस्थेची भावनिक वैशिष्ट्ये लिहा.

प्र.४ टीपा लिहा.

- (१) विकास अवस्था (२) वादळी अशांततेचा काळ (३) किशोरावस्थेतील सामाजिक विकास
 (४) शैक्षणिक मानसशास्त्र (५) शैक्षणिक मानसशास्त्राचे उपयोजन

प्र.५ सविस्तर उत्तरे लिहा.

- (१) शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे सविस्तर लिहा.
 (२) शैक्षणिक मानसशास्त्राची व्याप्ती सविस्तर लिहा.

प्र.६ विविध संदर्भ पुस्तकांतून शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या किमान पाच व्याख्या शोधा व लिहा.

***